

СЯРЭДНЯВЕЧНАЯ ШТОДЗЁННАСЦЬ У БЕЛАРУСІ: ГІСТОРЫКА-ФІЛАСОФСКАЯ РЭКАНСТРУКЦЫЯ

Тая першасная аснова, на якую накладваліся ўсе пазнейшыя інтэлектуальныя ўпływy, – гэта традыцыйная, ці архаічная, культура, базавыя светапоглядныя параметры якой забяспечвала сістэма звычайгага права, ці так званы комплекс праўд, прывязаны да пэўных этнічных структур. Узнікшая на шляху дэсакралізацыі міфалагічнай свядомасці, традыцыйная культура будавала сваю светапоглядную парадыгму не праз характэрныя для рэлігіі і міфалогіі ўзаемадносіны зямнога і нябеснага, але праз своеасаблівую разметку штодзённасці. Архаічная свядомасць заснавана на вельмі выразнай разгортцы чалавечых патэнцый ад цэнтра свету – дому – праз блізкі свет суседскай абшчыны да свету далёкага, які ўключае ў сябе свет – спазнаны і неспазнаны.

Уводзіны

Любая культура, узятая ў сваёй цэласнасці, адразу пераўтвараецца ў карпускулярнасць, паколькі кожны яе элемент, як мікра-, так і макраплана, гэта перш за ўсё перакрыжаванне не толькі розных просторавых, але і часавых плыняў. Падобна да таго як сёння любы прадстаўнік сучаснага беларускага грамадства заўсёды ёсьць дзіцё розных культур і тэмпаратура розных лакун, так і ў тыя далёкія часы, пэўна, не было ні асоб, ні сацыяльных пластоў, якія можна было б назваць “чыста рэнесанснымі”. Больш за тое, феномен традыцыйнай культуры, ці культуры, якая папярэднічала ўсім сучасным эпохам і перыядызацыям, упэўнена працягваў заставацца трывала дзейным чыннікам, далека не маргінальным.

Пачатковым элементам шматлікіх канфігурацый быцця як заходнегурапейскага, так і славянскага соцыумаў можна лічыць вызначаны шэраг (да падрабяз-

най харкторыстыкі яго карэнных элементаў мы збіаемся прыступіць ніжэй) першасна зафіксаваных складнікаў, якія абумовілі з'яўленне норм грамадскага рэгулявання і сталі зместам варварскіх праўд. Прычым паўстаўшы досыць даўно, гэтыя нормы мелі значна большае па працягласці існаванне, чым традыцыі на прызнаныя ўтварэнні. Такім чынам, не ў фармальнай практыцы праваўжывання, але ў светапогляднай сітуацыі яны апынаюцца важным фактарам фарміравання ідэалогіі і грамадскай свядомасці аж да пачатку XVI ст., з'яўляючыся адначасова важнай перадумовай беларускага права і юрыдычнага мыслення эпохі Адраджэння.

Асноўная частка

Першыя ўзоры єўрапейскага звычаёвага права (рэдакцыі Салічнай Праўды (Lex Salica) [1; 2]) з'явіліся да другой паловы першага тысячагоддзя хрысціянскай эры [3]. Структурныя і тэксталагічныя харкторыстыкі дакументаў гэтага тыпу быццам падобныя паміж сабой. Больш таго, набор артыкулаў той ці іншай праўды не ў шматлікіх выпадках можна назваць унікальным. Кожная з Праўд (дэталёвае даследаванне адной з іх можа скласці мэту аднаго ўзятага жыцця) усё ж мае ту адметную харкторыстыку, што адрознівае яе ад усіх астатніх, а менавіта яе назва. Калі ўсё астатніе падобна, то менавіта апошніе заўсёды рознае. У раннім Сярэднявеччы мы маем мнóstva Праўд: Салічную, Лангбардскую, Баварскую, Рускую.

Сярэднявечнае слова “праўда” паліморфнае. З аналізаваных намі дакументаў, якія ўключаюць у сваю назvu гэтае слова, можна ўбачыць, напрыклад, некалькі непадобнае з сучасным значэннем гэтага слова, а менавіта пазначэнне суда, г.з.н. працэдуры здабывання праўды.

У гэтым выпадку харкторным з'яўляецца артыкул 81 Вялічнай Праўды, у якім гаворыцца пра тое, што “ты тяже все судзяль послюхи свободными, буде́ть ли послухъ холопъ, то холопу на правду не вылазити” [4, с. 105]. Аднак пазначэннем суда значэнне старажытнарускага слова “праўда” не вычэрпваецца. Як і іншыя шматлікія ключавыя слова эпохі традыцыйнага грамадства, слова “праўда” можна разглядаць “продкам” некалькіх значэнняў у сучаснай беларускай мове – анталагічна-філософскага “праўда”, комплексу слоў, злучаных з правам і правамі чалавека. Вяртаючыся да сярэднявечнага грамадства, можна адзначыць, што ў гэтых умовах праўду і закон у цікавай для нас зараз сферы грамадска-палітычных адносін часта разглядалі як сінонімы. І гэта атрымала сваё ўключэнне ў першааснову айчыннай гісторыі. Мы маем на ўзвaze цытату з Хронікі Георгія Амартола, уключаную ў “Аповесць мінулых часоў”: “Глаголеть Георгий в летописаныи. Ибо комуждо языку овемъ исписианъ законъ есть, другимъ же обычаи, зане законъ безаконьникомъ отечествие мнится” [5, с. 15].

Атрымаўшы сваю мову, старажытнарускія землі набылі права на ўласную праўду. Прайшлі стагоддзі – і ўжо Вялікае Княства Літоўскае праз сваю ўласную мову заявіла прэтэнзію “людзьмі звацца”, судзіцца па ўласным законе. Усё ўпісваеца ў сярэднявечны канон, калі людзі адрозніваліся паміж сабой, перш за ўсё зыходзячы з таго, па якім законе яны жылі і якіх традыцый прытрымліваліся. Няважна, што ў гэтых традыцыях было няшмат адрозненняў, важна, што гэтыя адрозненні дэклараваліся. Гэта значыць, мы маем тут справу са своеасаблівым сярэднявечным нацыяналізмам. Напрыклад, Тацый у “De origine et situ Germanorum” піша пра тое, што “германцаў як такіх трэба разглядаць як аба-

рыгінальных, якія не змешваюцца з іншымі расамі праз іміграцыю і палавыя адносіны” [6, с. 460]. Такім чынам, паводле Тацыта, германцы імкнуліся не змешваюцца з іншымі племёнамі. Як пісаў Георгій Амартол (эту цытату мы прыводзілі вышэй), кожны народ жыве па сваім законе. Больш за тое, як гэта будзе паказана далей, мае месца той факт, што быць правасуб'ектам той ці іншай этнічнай версіі закону азначае быць чалавекам вольным. У сучаснай мове воля – паняцце шматзначнае, акрамя таго, не ўсе сучасныя сэнсы могуць быць прама экстрапаліяванымі на тыя часы. Напрыклад, у англійскай мове ёсьць некалькі слоў для абазначэння паняцця “воля”, асноўныя з іх – *liberty* і *freedom*. У слове “*freedom*” адзін з найстаражытнейшых англійскіх прыметнікаў *free* спачулаецца з не менш фундаментальным супіксам *-dom*, які сімвалізуе нешта сталае і нязменнае. У адрозненне ад “*freedom*” слова “*liberty*”, несумненна пазнейшае па паходжанні, асацыруеца менавіта з ідэяй вызвалення, пераходам са стану паднівольнасці ў стан волі. Разгледзім этымалогію англійскага слова “*freedom*”, узяўшы для аналізу адпаведныя артыкулы найвялікшага і аўтарытэтнайшага слоўніка англійскай мовы “Unabridged Webster’s Dictionary” [7]. *Freedom, free, frank, Frank* – з гучання гэтых слоў можна выказаць здагадку не толькі аб іх сінанімічнасці, але і аб паходжанні ад аднаго кораня, злучанага з назвай супольнасці франкаў. Так, англійскі выраз “*frankly speaking*” азначае “размаўляць вольна і нязмушана”, літаральна тое ж самае азначае “казаць” у манеры франка. Чым не цікавы матэрыял для аналізу слова “воля” (*freedom*) у заходнегуроўскай культуры?

Вяртаючыся да тэксту Тацыта, трэба адзначыць, што хоць тут не ўжываецца слова “воля”, аднак ёсьць паведамленне пра тое, што франкі ні з кім не змешваліся, г. зи. захоўвалі сваю фізічную чысціню. Такім чынам, і Тацыт, і англійскія нашчадкі франкаў адлюстроўваюць адну рэальнасць – прыналежнасць да франкскай супольнасці. Для першых гэта азначае чысціню, а для другіх з'яўляецца характэрystыкай чалавечай волі. Можна адзначыць таксама наяўнасць у сярэднявечным свеце законных і незаконных народаў. Гэта значыць, існавалі народы, якія мелі свой закон і гэты закон прызнаваўся іх суседзямі, і такія, што такога закону не мелі і таму лічыліся людзьмі “другога гатунку”. Між іншым, такі стан рэчаў першапачаткова вызначыў усю прасторавую раз'яднанасць. Племёны ў варварскую эпоху адрозніваліся паміж сабой паводле тых закононаў, па якіх жыла тая ці іншая архаічная супольнасць. Менавіта закон, злучаны з назвай кожнага такога ўтварэння, служыў для яго візітнай карткай і забяспечваў легітымнасць таго ці іншага члена гэтай этнічнай супольнасці падчас транскультурных адносін. Іншымі словамі, кожны легальны чалавек сярэднявечнага грамадства павінен быў судзіцца паводле звычаяў гэтых людзей і той службовай асобай, якая была абрана сярод іх [8, с. 26].

З'яўляючыся тытулам, закон, сінанімічны ў гэтым кантэксце праўдзе, быў тым феноменам, які вызначаў не толькі статус асобы, але актуальнасць і рэальнасць яе існавання. Такім чынам, ва ўмовах архаічных фарміраванняў “закон уяўляе сабою спецыфічны вынік канфігурацыі абавязкаў, што робіць немагчымым для закону ўяўляць адзін аспект племяннога жыцця, адзін аспект яго структуры як незалежнае, замкнёнае сацыяльнае дзеянне. Грамадзянскае права – гэта становічы закон, кіраунік усімі стадыямі племяннога жыцця. Ён складае тады злучнае цела абавязкаў, расцэненых як права аднаго боку і пацверджаных як абавязак іншага, прыводзіць у дзеянне спецыфічны механизм узаемнасці і галоснасці, уласцівай структуры іх грамадства. Правілы грамадзянскага права элас-

тычныя і валодаюць некаторай шырынёй. Яны прапануюць не толькі штрафы за адмову, але таксама і прэміі за стараннасць у выкананні. Іх строгасць забяспечана праз рацыянальную адзнаку абарыгенамі прычыны і выніку, аўяднана з мноствам сацыяльных і персанальных пачуццяў тыпу амбіцыі, ганарыстасці, гонару, жадання самавылучэння і таксама прыналежнасцю, сяброўствам, адданасцю і лаяльнасцю да сям'і” [9, с. 58].

Ідучы за прадстаўленай вышэй харктарыстыкай закону, відавочна яго сувязь з табу, аднак, у адрозненне ад апошняга, закон, акрамя забарон, задае яшчэ такія параметры, як права чалавека, санкцыі за парушэнне пастаноў і г.д. Тым не менш, хоць закон ёсць неабходны крок наперад, аналізаванае архаічнае (а ў той перыяд, які нас цікавіць, яно і звычаёвае) права захоўвае сувязь з міфалогіяй, якая, відавочна, не толькі папярэднічала, але і атачала традыцыйныя варварскія грамадствы. Мінулае, як міф, па словах Мірча Эліадэ, ператварае ў рэальнасць міфалагічнае сцябло. Такім чынам, знаходзячыся ў свеце міфалагічнага вяртания і будучы абароненым ад рэальнасці атачальным яго сімвалізмам, суб'ект архаічнага права – вольны па паходжанні (to be the free man) – не быў чалавекам эмансыпіраваным (liberated man). Патрэба ў прытрымліванні незразумелай яму сістэме дзеянняў робіць яго цалкам залежным ад працэдуры, а такім чынам, і нявольным ад акалічнасцей, плынъ якіх ён не мог кантраляваць. Прычым працэдура, якая ў сучаснай юрыдычнай практыцы часта з'яўляецца толькі неабходнай формай, якая дысцыплінуе, у аналізаванай намі архаічнай практыцы заўсёды прэтэндавала на нешта большае, бо, будучы міфам, яна была зачынена ад усялякіх экстрапаляцый і эксплікацый. Маніфестацыяй міфа ў гэтым кантэксце, напрыклад, з'яўляюцца выпрабаванні, якія падаюцца зараз нам нялюдскімі: кацялком, вадой ці паядынкам. Для ілюстрацыі таго, што пад гэтым маецца на ўвазе, можна спаслацца на блізкую нам па этічным паходжанні Польскую Праўду, якая дае разгорнутыя апісанні такіх дзеянняў. Вось адзін прыклад – “Пра выпрабаванне вадой”: “Калі ж які-небудзь чалавек будзе абвінавачаны і суддзя загадае яму адказваць, а той чалавек скажа, што ён невінаваты, то суддзя пытае яго, ці ёсць у яго сведкі. Калі ж ён адкажа, што ён не можа іх мець, і калі суддзя жадае ўсё ж скончыць справу ў той жа дзень, то ён загадвае апусціць яго на ваду. Пасля таго, як святар абросіць святой вадой, варта абвінавачанага чалавека пасадзіць на зямлю так, каб злучыць яму рукі разам на галёнках і прасунуць яму праз падкаленныея западзіны і рукі кавалак дрэва так, каб ён не мог рухаць ні рукамі, ні ногамі, і варта зрабіць яму знак на галаве, па якім можна было заўважыць, тоне ён ці плыве. Таксама варта абвізаць яго вяроўкай вакол тулава, каб можна было выцягнуць яго, калі ён пачне тануць. Калі ж здарыцца, што ён не будзе тануць, а будзе плыць па вадзе, то ён пераможца ў той справе, у якой вінавачваўся” [4, с. 440].

Тут мы сутыкаемся з тым, што можна назваць дэталёвой рытуалізацыяй. Справядлівасць устанаўліваецца праз працэдуру, якая лічыцца загадзя аў'ектыўнай. Рытуалізацыя тут, як і ў большасці выпадкаў, звязаных са звычаёвым правам, распаўсюджваецца толькі на адну частку аналізаванай намі агульнай схемы прававой працэдуры, а менавіта на ўсталяванне справядлівасці. Мы маем у дадзеным выпадку першапачатковы сурагат сучаснай бесстароннасці. Гэта робіцца праз працэс, які прызнаеца загадзя незалежным ад волі і жаданняў чалавека, а значыць – непрадузятым. Чалавек аддаецца ў рукі бoga. Толькі ўся справа ў тым, што гэта не хрысціянскі Бог, а бог язычніцкі ў той яго канфігурацыі, якая была апісана намі вышэй.

Аднак, як відавочна з тэкстаў варварскіх праўд, судовае выпрабаванне мае тут, так бы мовіць, другаснае значэнне, бо на першае месца ставіўся доказ праваты праз выкарыстанне сведак. Ці з'яўляюцца сведкі, кажучы мовай Рускай Праўды, – “видокі” і “послухі” – сапраўднымі відавочнікамі падзеі, ці іх прысяга мела строга сакральны сэнс? Для таго, каб разабрацца з гэтым пытаннем, відаць, трэба разгледзець, у якіх выпадках, напрыклад у Салічнай Праўдзе [10], неабходна прысутнасць сведкаў і якія функцыі яны выконваюць падчас судовага разгляду.

Прывядзём кароткую зводку выкарыстання сведкаў зыходзячы з тэкстаў даследаваных намі дакументаў. У Салічнай Праўдзе (тытул I, § 3) са сведкамі павінен прыйсці да адказніка чалавек, які выклікаў яго ў суд. У тытуле XLVI “Пра перадачу маёмысці” сведкі пацвярджаюць факт здзейсненага акта перадачы маёмысці. Гэтыя ж два сэнсы надаюцца сведкам у тытуле XLVII “Пра выпшук”. Існуе адмысловы тытул Салічнай Праўды “Пра лжэсведчанне”, дзе адлюстроўвешца больш звыклае для нас разуменне сведкі, які павінен сказаць праўду з нагоды таго, што адбылося. Акрамя гэтага, сведкам завуць таго, хто разам з абвінавачаным прыносіць прысягу. Тут, магчыма, маюцца на ўвазе дзве розныя рэчы. З аднаго боку, сведка як “видок” і “послух”, а з іншага – той, хто з'яўляецца “супрысяжнікам”. Даследчыкі звычайнага права заўсёды спрабавалі ў шэррагу “видок”, “послух” (супрысяжнік, сведка) паставіць дзе-небудзь злучнік “ці”. У гэтым проціпастваўленні, відаць, ёсьць свае падставы. Нагадаем, што ў сучасным разуменні гэтага слова сведка павінен адказваць, прынамсі, двум паказчыкам: па-першае, быць незалежнай істотай і, па-другое, быць відавочнікам, г.зн. тым чалавекам, які дзякуючы сваім адмысловым ведам можа штосьці растлумачыць па сутнасці разглядаемай справы. Іншая рэч, што ў Рускай Праўдзе пазначаецца “послухамі”: “Як вядома, супрысяжнікі не былі сведкамі. Не расказвалі яны ў судзе пра тое, што яны бачылі ці чулі, але толькі далучаліся да прысягі абвінавачанага (ці скаржніка), кажучы як бы ў цёмную, успрымаючы слова таго, з кім яны прысягаюцца, як бы на веру” [11, с. 28].

Змена трактовак ролі “послуха”–сведкі ёсьць крок у трансфармацыі сутнасці чалавека, які робіць спробу (напэўна, упершыню ў сваёй гісторыі) узяць на сябе тыя функцыі, што, паводле яго міфалогіі, лічыліся раней выключна звышнатуральнымі. Гэта было аддзяленнем праўды ад хлусні, добрага ад злога. Чалавек узяў на сябе таксама клопат пра адплату. Толькі якога роду была гэтая адплата? У большасці артыкулаў Рускай Праўды гаворка ідзе найперш пра матэрыяльнае пакрыццё нанесенай шкоды. Аднак ужо ў тыя старажытныя часы юрыдычны закон мае важнае адрозненне ад Боскага Запавету, з аднаго боку, і радавога табу – з іншага. Яго святасць ляжыць не па-за ім, а ўнутры яго. Гэта значыць, сам закон становіцца натуральным, неасабовым, а таму аб'ектыўным. Архаічны закон самадастатковы і больш нічога не патрабуе для свайго аргументавання: ні імя Бога, ні волі караля, ні магічнай сілы шамана. Усе моманты ацэнкавання і падзелаў праўды і хлусні, добра і зла становяцца строга дэкларараванымі праз гэтыя нормы варварскага права. І з такога пункту гледжання гэтыя нормы, з аднаго боку, набываюць анталагічную вечнасць, а з іншага – становяцца класічнай палітычнай з'явай, таму што пошуку справядлівасці пераўтвараюцца ў выключна народную справу і могуць разглядзіцца як сапраўдная дэмакратычная працэдура, калі, вядома, разумець слова “дэмакратыя” ў яго аўтэнтычным значэнні.

Варварскі закон увабраў у сябе і такую функцыю права, як сумяшчэнне ўзіміслага з нізкім, бо ўтрымоўваў у сабе не толькі сродкі для ўмацавання

нацыянальнага гонару, але і значна больш празаічныя рэчы. Крымінальны закон, які, як правіла, складаў значную частку звычаёвага права ў адрозненне, напрыклад, ад ідэалогіі, па родзе сваіх функцый заўсёды быў вымушаны сумяшчаць у сабе ўзнёсласе (у дадзеным выпадку – нацыянальны гонар) і вельмі празаічныя рэчы, як у тытуле Салічнай Праўды “Пра абразы”: “§ 1. Калі хто назаве іншага вылюдкам, прысуджаецца да выплаты 3 солідаў. § 2. Калі хто аб’явіць іншага брудным, прысуджаецца да выплаты 120 дынарыяў, што складае 3 соліды” [10, с. 35].

Наступныя варыянты абрэз – блудніца, воўк, заяц, ілгун – складаюць набор слоў, за ўжыванне якіх чалавек мог бы мець непрыемнасці і ў наш час. Той факт, што ў грамадстве салічных франкаў існавала такое абазначэнне таго ці іншага боку паводзін суседа, а ўсе гэтые нормы рэгулявання ў меншай ступені закраналі сям'ю, можа стаць нагодай для шэрагу вельмі цікавых заўваг. Найперш відавочна, што ў гэтых ўжо досыць даўні час у грамадстве існаваў такі элемент, як ацэнка, якая не заўсёды была станоўчай. Пойдзем у нашых развагах далей. Класічны акт ацэнкі ўтрымлівае ў сабе, прынамсі, суб'ект ацэнкі, аб'ект ацэнкі і вынікі іх узаемадзеянняў. У выпадку з салічным тытулам чалавек абражаны – гэта перш за ўсё чалавек пакрыўджаны, г. зн. той, самалюбству якога нанесена тая ці іншая шкода несправядлівай, па яго меркаванні, ацэнкай. Дарэчы, калі мы ўжываем слова “крыўда” ў сучасным яго сэнсе, то варта адзначыць, што ў старажытнарускім праве яно мела анталагічнае гучанне. Як, напрыклад, у артыкуле 2 Кароткай Праўды: “Или же будет кравав или синь надъражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будеть на нем знамения никоторага же то ли придется видок; аще ли не можетъ ту тому и конец, оже ли себе не можетъ мъстити, то взяти ему за обиду 3 гривне, а летуцю мѣда” [4, с. 58].

Выключна граматычная структура права выкарыстоўвае ўмоўны лад, які працуе па прынцыпе “калі – то”. Такая канструкцыя і вызначае прыналежнасць гэтага дакумента да таго рода культуры, які завецца прававым. Асаблівасць прававой нормы менавіта ў яе двухстаўной прыродзе, калі якое-небудзь дзеянне неміуча павінна выклікаць і дакладна вызначаныя прац прававы дакумент наступствы, якія пазней набылі характар пакарання, кары за здзейсненасе злачынства. Яна мае два асноўныя моманты: па-першае, забарону штосьці рабіць і, па-другое, санкцыю за ігнараванне гэтай забароны. З іншага боку, у Рускай Праўдзе захоўваецца так званая матэрыяльная адказнасць за здзейсненасе крымінальнае злачынства. І, нарэшце, слова “крыўда”. Крыўда, якая ў сучаснай мове мае выключна маральнае значэнне, у старажытнарускім праве несла не толькі маральну, але і матэрыяльную функцыю.

Наяўнасць ацэнкі як факта сацыяльнага жыцця неміуча цягне за сабой цэлы веер іншых феноменаў, якія маюць вызначанае светапогляднае і нават філософскае значэнне. У прыватнасці, канструкцыя ацэнкі патрабуе наяўнасці грамадской думкі ці, кажучы прасцей, народнай гаворкі як формы нефармальнай ацэнкі чыіх-небудзь паводзін, іх сапраўдных ці ўяўных станоўчых і адмоўных бакоў. Вельмі важна звярнуць увагу на тое, што гэтае грамадства разглядала супляменнікаў не толькі з боку прынятага ў дадзенай супольнасці звычаёвага права, але і нейкім іншым маральнымі шляхам, прычым гэтая маральная ацэнка магла быць настолькі крыўднай, што вяла за сабой неміучыя прававыя наступствы. Праўда, не заўсёды. Калі, напрыклад, “вырадак”, “брудны”, “воўк”, “заяц” з’яўляюцца безумоўнымі абразамі, то прысвойванне каму-небудзь эпітэтаў “ба-

язлівец”, “блудніца”, “ілгун” з’яўляеца злачынствам толькі ў тым выпадку, калі яны выказаны бяздоказна. А значыць, архаічнае грамадства ўжо мела выпрацаваныя крытэрыі для ацэнкі адварі чалавека, яго маральнае устойлівасці ці шчырасці. Адступленне ж ад гэтых норм асуджалася з боку грамадства, хоць магло і не весці да ніякіх, акрамя маральных, наступстваў. Усе вышэйпаказаныя маральныя заганы з’яўляюцца па сваім паходжанні таксама старымі, як і беспадстаўнае абвінавачванне ў іх. Наяўнасць санкцыі за абрэз, як і саміх абрэз, шмат чаго дадае да нашага разумення адносін паміж людзьмі традыцыйнага беларускага грамадства.

Заключэнне

Такім чынам, закон у яго архаічным разуменні закладваў базавую канфігурацыю для таго ці іншага грамадства. Вызначаў, што добра, а што дрэнна і павінна быць забаронена праз тыя ці іншыя санкцыі. Акрамя таго, гэты ж закон апісвае структуру жыцця таго ці іншага грамадства і дапамагае нам рэканструяваць той побыт, вызначаныя структуры штодзённасці, у рамках якіх жылі нашы далёкія продкі.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

- Hessels, J.H.** Lex Salica: The Ten Texts with the Glosses, and the Lex Emendata / J.H. Hessels [ed.]. – Boston : Adamant Media Corporation, 2004.
- Drew.** The laws of the Salian Franks. Katherine Fischer [trans.] / Drew [ed.]. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1991. – p. 256.
- Rivlin, G.** Understanding the law / Geoffrey Rivlin. – 5th ed. – Oxford; New York : Oxford University Press, 2009. – 400 pp.
- Правда Русская / ред. Б.Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – Т. 1. – 505 с.
- Повесть временных лет / ред. Б.Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 1 : Текст и перевод.
- Тацит, Пубlius Корнелий.** О происхождении германцев и местоположении германцев / Публий Корнелий Тацит / Анналы : Малые произведения / ред. А.С. Бобович; История; пер. с лат. – М.: ACT – Науч.-изд. центр “Ладомир”, 2001. – С. 458–482.
- Webster, Inc. Webster’s third new international dictionary, unabridged. [1 CD-ROM; 4 3/4 in. + 1 insert + 1 user’s guide (iv, 28 p.: ill.; 24 cm.)] V[ersion] 2.5. – Springfield, MA : Merriam-Webster, 2000.
- Bartlett, R.** The making of Europe: conquest, colonization, and cultural change, 950-1350 / Robert Bartlett. – London : Allen Lane, 1993. – 432 p.
- Malinowski, B.** Crime and custom in savage society / Bronisław Malinowski. – Westport : Greenwood Press, 1984. – 132 p.
- Франкскае грамадства. Франкскае грамадства ў VI ст. 36. дакументаў / склад. І.А. Еўтухоў, В.У. Шылай. – Мінск : БДУ, 2001. – 60 с.
- Modzelewski, K.** Człowiek istnieje w kolektywie: Jednostka w kręgu wspólnoty krewniackiej, sąsiedzkiej i plemiennej / K. Modzelewski // Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym / red. Roman Michałowski. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 1997. – S. 27–30.

Паступіў у рэдакцыю 17.03.2012 г.

Электронный
журнал
имени Я.А.
Кулешова